

تاریخ و تمدن اسلامی، سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۱۰۳-۱۲۴

بررسی بینش و نگرش سیره‌نگاری دیلمی در غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی

الائمة الاطهار(ع)^۱

اردشیر اسدیگی^۲

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

حمیده طلائی^۳

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

چکیده

تلاش‌های فرهنگی و سیاسی شیعیان با سقوط خلافت عباسی و روی کار آمدن ایلخانان از نیمه دوم سده هفتم هجری رنگ و بوی دیگری یافت. سیاست تساهل و تسامح مذهبی بر گسترش تألیفات شیعی افزود. یکی از آثار این عصر که شناخته شده است غرر الاخبار و درر الآثار تألیف حسن بن محمد دیلمی است. مقصود دیلمی در این اثر اثبات امامت علی(ع)، تبیین اصول و باورهای شیعه و ترویج این مذهب است. تحلیل‌های به ظاهر «خردگرایانه» و نگرش وی در سیره‌نگاری، با عنایت به بافتار جامعه سده هشتم هجری، درخور توجه است. در این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی ضمن معرفی اجمالی دیلمی و کتاب غرر الاخبار بینش تاریخی وی بررسی شده است. دستاورد این پژوهش بیانگر این واقعیت است که بررغم جای گرفتن غرر الاخبار در مجموعه مصنفات تاریخی شیعه، این اثر با ماهیتی ارزشی و آرمانی، نمونه‌ای از سیره‌نگاری فضیلت‌محور شیعی است.

کلیدواژه‌ها: حسن بن محمد دیلمی، غرر الاخبار و درر الآثار، ولایت امیرالمومنین(ع)، نگرش سیره‌نگاری، بینش سیره‌نگاری.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۱۵

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): jafar.asadbeigi@gmail.com

۳. رایانامه: hmd.talayi@manmail.ir

مقدمه

حسن بن محمد دیلمی، واعظ و عارف قرن هشتم هجری علاوه بر درخشش در عرصه حدیث و اخلاق، در سیره‌نگاری نیز دارای تألیف است. صاحبان تراجم کتاب او، غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب الائمة الاطهار، را در مجموعه مصنفات تاریخی شیعی آورده‌اند.^۴ این پژوهش برآن است تا ضمن معرفی این اثر به بررسی نگرش و بینش مؤلف و چرایی گرایش وی به سیره‌نگاری بپردازد.

دیلمی با نگارش دو کتاب اخلاقی بیشتر در حیطه اخلاق و حدیث شهرت دارد. ورود او به عرصه سیره‌نگاری، در دوره‌ای که تألیف در قالب زمینه‌های علمی گرفتار رکود، تکرار، شرح‌های بیهوده و اغلب فاقد روش‌های علمی بود،^۵ انگیزه والایی می‌طلبید. وی با استفاده از احادیث و روایات تاریخی و شواهد قرآنی، به تبیین و تحلیل حوادث صدر اسلام پرداخته تا جامعه را به سوی حقانیت ولایت امام علی(ع) و اتحاد در سایه این حقیقت رهنمون گردد. او برخلاف انتقاد محقق غربی از مورخان مسلمان، از تاریخ «به منزله وسیله‌ای جهت آوازه‌گری اندیشه‌ها» بهره گرفته است.^۶

از نوشته‌های دیلمی چنین استنباط می‌گردد که بخش قابل توجهی از زندگی وی در عصر فترت (افول ایلخانان و ظهور تیموریان) دوره هرج و مرج و قرین با عسرت و غربت سپری شده است. برخی محققان، شرایط زمان را عامل گروش دیلمی به تاریخ و سیره‌نگاری می‌دانند^۷ و تأمل در اندیشه و رویکرد دیلمی در غرر الاخبار نیز ما را به پذیرش این نظر سوق می‌دهد.

در مورد این کتاب تاکنون پژوهشی جامع انجام نیافته؛ و تنها می‌توان به چند اثر اشاره

۴. صائب، ۲۶۷؛ القانینی نجفی، ۱۸۱.

۵. جعفریان، ۱۴۵.

۶. روزنتال، ۷۶.

۷. امین، ۲۵۱/۵؛ آقا بزرگ، ۷۱۵/۱.

کرد، از جمله: نعمت الله فروغی در مقاله حسن بن محمد دیلمی^۸ و اسماعیل ضیغم در مقدمه کتاب غرر الاخبار مطالبی درباره دیلمی و نسخ غرر الاخبار آورده‌اند. از دیگر نوشته‌ها، مقاله کوتاه عباسعلی مردی با عنوان «پاره‌هایی از دو کتاب قدیمی در غرر الاخبار» است.^۹ دانش‌نامه جهان اسلام^{۱۰} و دایرةالمعارف تشیع^{۱۱} نیز بخش‌های کوتاهی از مقاله را به معرفی اجمالی دیلمی و آثارش اختصاص داده‌اند. در دیگر پژوهش‌های انجام شده، محوریت کار بر معرفی اثر ارشاد القلوب است.^{۱۲} نگارندگان این مقاله با روش توصیفی و تحلیل محتوا به معرفی غرر الاخبار و رویکرد مؤلف آن پرداخته و بستر مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر گرایش این محدث در تحریر اثری در سیره‌نگاری عنایت داشته‌اند.

زندگی‌نامه دیلمی

حسن بن محمد دیلمی عارف، محدث و سیره‌نویس چهره‌ای کمتر شناخته شده است. تذکره‌ها و تراجم از مکان و تاریخ ولادت و وفات او اطلاعی به دست نمی‌دهند، حتی در مورد قرن زندگی او اختلاف دارند و سده‌های هفتم، هشتم و نهم را ذکر کرده‌اند؛^{۱۳} اما با استناد بر کلام او در غرر الاخبار^{۱۴} که به گذشت صد سال از انقراض بنی عباس اشاره

۸. فروغی، ۸۹/۴-۹۷.

۹. مردی، ۲۹۹-۳۰۲.

۱۰. احمدیان، «حسن بن محمد دیلمی»، دانشنامه جهان اسلام.

۱۱. حایری، «دیلمی، حسن بن محمد»، دایرةالمعارف تشیع.

۱۲. فخرالشریعه، ۱۲۸-۱۴۱؛ پاک‌نیا، ۱۱۴-۱۲۲؛ خدایاری، ۸۲-۸۷، رساله «مفرج الکروب فی معرفه صاحب ارشاد القلوب» از شهاب الدین مرعشی که این رساله در ابتدای ترجمه کتاب ارشاد القلوب (با ترجمه سید هدایت الله مسترحمی حسن آبادی) چاپ شده است.

۱۳. حر عاملی، ۷۷/۲؛ قمی، الکنی و الالقاب، ۲/۲۱۶؛ افندی، ۳۳۸/۱؛ امین، ۲۵۰/۵.

۱۴. و بعد، فلا یکاد ینحفی عن ذی بصیره و من خالط العلماء ما جرى بین بنی العباس (و بین) بنی أمیة و ما قتل بینهم من المسلمین بالاختلاف، و بین ملوک المسلمین شرقا و غربا إلى زماننا هذا، حتی ضعف الإسلام و تلاشى عزّه، و

می‌کند و تأمل در دوره زندگی استادان و شاگردانش، می‌توان دریافت کرد که در قرن هشتم می‌زیسته؛ اسماعیل پاشای بغدادی نیز حیات او را در سال ۷۶۰ هجری نقل کرده است.^{۱۵} پسوند «دیلمی» در نام او، ما را به این باور نزدیک می‌کند که او در منطقه دیلم^{۱۶} متولد شده و بنابر نوشته خود غالب استفادات علمی وی از محضر پدرش بوده است.^{۱۷} از دیگر استادان او ابومحمد بن مکی معروف به شهید اول (د. ۷۸۶هـ) و محمد بن حسن حلّی معروف به «فخرالمحققین» (۶۸۲-۷۷۰هـ) بوده‌اند و از شاگردان او نیز تنها نام دو تن، شیخ محمد گیلانی^{۱۸} و شیخ ابوالعباس بن فهد حلّی (د. ۸۴۱هـ)، در دست است.^{۱۹} تراجم‌نویسان وی را «فاضل»، «محدث»، «صالح»، «عالم» و «واعظ» معرفی نموده‌اند؛^{۲۰} و محسن امین حق مطلب را به جا آورده، می‌نویسد: «او عالمی عارف عامل، محدثی کامل معروف و از بزرگان و یاران فاضل ما در فقه، حدیث، عرفان، مغازی و سیره‌نویسی می‌باشد».^{۲۱}

از دیلمی چهار اثر به زبان عربی برجای مانده است که ارشاد القلوب، در موضوع اخلاق، چند بار ترجمه شده و نسبت به سایر آثار وی شناخته‌تر است. غرر الاخبار^{۲۲} در

ظهرت علیه الکفّار، فلهم الیوم دون المائة سنة قد أباحوهم قتلا و نهبا و سبیا و خرابا لیدیارهم، و کلّ ذلك سببه اختلاف المسلمین، و عدم رئیس یسوسهم بسیاسة اللّٰه تعالیٰ و بسیاسة رسوله صلی اللّٰه علیه و آله، «فاعتبروا یا أولى الألباب» (دیلمی، غرر الاخبار، ۱۰۱).

۱۵. بغدادی، ۲۷۸/۵.

۱۶. نامی که به قسمت کوهستانی گیلان بین ساحل دریای خزر و قزوین اطلاق می‌شده است (لغت‌نامه دهخدا).

۱۷. دیلمی، ارشاد القلوب، ۱۱/۱.

۱۸. از شرح حال و تاریخ تولد و وفات او در منابع و کتب رجالی شیعه خبری یافت نشد.

۱۹. دیلمی، ۱۱.

۲۰. حرعاملی، ۷۷؛ مامقانی، ۳۰۷/۱؛ موسوی خویی، ۱۳۶؛ مجلسی، ۱۹۸؛ افندی، ۳۳۸/۱؛ قمی، الکنی و اللقب، ۲۱۶/۲؛ همو، فوائد الرضویة، ۹۴/۱؛ خوانساری، ۶۰/۳.

۲۱. امین، ۲۵۰/۵.

۲۲. این کتاب در سال ۱۳۸۵ هجری توسط انتشارات دلیل ما به چاپ رسیده.

سیره علی (ع) و اعلام الدین فی صفات المؤمنین^{۲۳} در اخلاق، هرچند به چاپ رسیده، ولی نقد و بررسی علمی نشده‌اند. از دیگر تألیف وی، اربعون حدیثا، جز نام و نشانی باقی نمانده است.

شواهد حکایت از انزوا و گوشه‌نشینی، فقر و غربت دیلمی در اواخر عمر دارد و غرر الاخبار حاصل مساعی او در همین دوره است.^{۲۴}

غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی الائمه الاطهار (ع)

دیلمی در دیباچه کتاب غرر الاخبار با استناد بر احادیث پیامبر (ص) هدف از نگارش این اثر را رسیدن به پاداش اخروی و بهره‌مندی از ثواب ذکر فضایل و مناقب امام علی (ع) ذکر نموده است. در ادامه او، شهرت روایات بین علما، بیماری‌های مزمن و کمی فرصت را از دلایل حذف اسناد در اثرش می‌شمارد؛ اگرچه وی بنا بر ضرورت به برخی منابع و اسناد در متن کتاب اشاره نموده است.^{۲۵}

غرر الاخبار مشتمل بر پنجاه فصل است که تنها سی و پنج فصل آن چاپ شده. بنابر قراین به نظر می‌رسد، بخش‌هایی از برخی فصول، حذف یا از میان رفته باشد، به عنوان نمونه فصل بیست و هفتم با نام «یتضمن وفاة امیرالمؤمنین (ع) و وفاة فاطمه (س) و شینا من کلامهم» با سخنان فاطمه (س) درباره امر ولایت علی (ع) آغاز می‌شود و با ماجرای فدک و خطبه حضرت فاطمه (س) در مسجد ادامه می‌یابد و با بیان فضایل علی (ع) و تبیین ولایت معصومین (ع) پایان می‌گیرد؛ بدین ترتیب تنها بخش انتهایی این عنوان با قسمتی از محتوای

۲۳. این تألیف در سال ۱۴۰۸ قمری در بیروت به چاپ رسیده است.

۲۴. دیلمی، اعلام الدین، ۴۵۶، غرر الاخبار، ۳۷-۳۸.

۲۵. از جمله این موارد روایتی است از کتاب الفردوس ابن شیرویه دیلمی (غرر الاخبار، ۱۴۲)؛ روایتی از العیون و المحاسن تألیف شیخ مفید (همان، ۲۲۹)؛ حدیثی از کنز الفوائد کراچی (همان، ۲۸۷) و حدیثی از المصابیح بغوی (همان، ۳۷۴).

فصل مطابقت دارد. نمونه دیگر، فصل سیزدهم است که در ابتدای فصل از صد نام امیرالمومنین (ع) در قرآن سخن رفته، در حالی که تنها نود و هفت نام ذکر شده است. قسمت عمده محتوای کتاب را روایات و احادیث و شواهد قرآنی تشکیل داده است و حضور دیلمی در کتاب کم رنگ است. با این حال چینش، انتخاب احادیث و عناوین فصول، فصل بندی و ارائه مصادیق، حکایت از بینش و رویکرد خاص تاریخی و اجتماعی مذهبی، ارزشی و آرمانی وی دارد. چینش آگاهانه روایات به نحوی است که در حجمی کم، مفاهیم زیادی را تشریح و آسیب شناسی می کند. تحلیل ها و نظرات او گرچه مختصر است، ولی نشان از چارچوب اندیشگی و نظام فکری او دارد.

فصل نخست با عنوان «فی فضل العلم و العلماء»، تنها فصلی است که دیلمی در مقدمه آن، ملتمس رغبت، دقت و اندیشیدن در معنای آن است. دومین فصل نیز در باب علم و آداب متعلم است. شروع کتاب با دو فصل درباره علم آموزی و سفارش به تأمل در مفهوم آن، نشان از رویکرد علمی مؤلف در این اثر دارد. او علمی توأم با درک و اندیشه را می ستاید و عالمی همراه با پرهیزگاری و خداترسی را به تصویر می کشد. در گفتمان دیلمی اگرچه ناهماهنگی هایی به چشم می آید، اما سعی او بر آن است که با زیور احادیث حق مطلب را ادا نماید.

از فصل سوم تا انتهای کتاب تقریباً نیمی از فصول در بیان صفات، فضایل و مناقب علی (ع) و است از خصوصیات این فصول که اغلب در قالب فضایل و مناقب، شأن نزول آیات و شأن صدور احادیث و روایات عرضه شده، به رویدادهای تاریخی، همانند بیعت رضوان، لیلۃ المبیت، مباحله، حجة الوداع و... اشاره دارد. هدف از بیان فضایل اولویت و فضیلت علی (ع) در جانشینی و وصایت پیامبر (ص) است.^{۲۶} در این تألیف، دیلمی هنرمندانه داده های تاریخی خامی را در قالب احادیث و فصل بندی هدفمند گرد آورده و آنها را با زیور شعر و ادب آراسته است تا مخاطب را در وصول به مقصود خود از تألیف این اثر

۲۶. از جمله فصول با محتوای فضایل اینهاست: ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۸، ۲۳، ۲۰، ۲۴، ۲۵، ۲۸، ۳۲، ۳۴.

یاری دهد.

او از فصل پنجم به بعد اشعار بلند یا کوتاهی مرتبط با رویدادها و روایات کتاب آورده است؛ زیرا استفاده از شعر و ادب «نوعی ضمانت حیات فکری»^{۲۷} به شمار می‌آمده است. کاربرد تمثیل، تشبیه‌های زیبا و عرضه هوشمندانه برخی رویدادها نیز از ویژگی‌های شیوه نگارش این ادیب و واعظ شیعی می‌باشد.

فصل‌های بیست و یکم و بیست و دوم از فصول مهم در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی به حساب می‌آید که از نگاه کتاب‌شناختی بر ارزش کتاب می‌افزاید؛ زیرا قسمت‌هایی از دو تألیف نایاب، یعنی نزهة السامع^{۲۸} و السقیفة^{۲۹} تنها در غرر الاخبار نقل شده است. دیلمی آن گونه که خود اشاره دارد، به علت تنگی وقت و بیماری، تنها به نقل منتخبی از این کتاب-ها اکتفا نموده، با این حال منقولات وی در جهت حفظ موارث حدیثی، تاریخی و فرهنگی ارزشمند است.

دیلمی در سراسر کتاب فقط در دو مورد متعرض سال وقوع رویدادها شده^{۳۰} و برای مشخص کردن وقایع عنوان مکان حادثه را به کار می‌برد، از جمله «یوم الصفین، یوم البصرة، یوم الغدیر، یوم القلیب، یوم المباهلة و...».

در قرن هشتم، مبانی نظری تاریخ‌نویسی، مباحث خطابی-دینی و دریافت دینی نیز اصلی‌ترین مبنای تحلیل مورخان بوده است.^{۳۱} ارشاد القلوب و اعلام الدین دیلمی کاملاً منطبق بر این مبانی به رشته تحریر درآمده‌اند که ظاهراً حاصل منبرهای وی بوده‌اند؛ گرچه این رویکرد بر غرر الاخبار نیز سایه افکننده، اما در مقایسه با دو اثر ذکرشده، نمود کمتری

۲۷. روزنتال، ۲۲۰.

۲۸. نزهة السامع الملقب بالمحبوبی، کتابی در مطاعن و فضایح معاویه است (مردی، ۳۰۰).

۲۹. تألیف ابوصالح السلیل بن احمد بن عیسی، کتابی در مورد ماجرای سقیفه (همان، ۳۰۱).

۳۰. غرر الاخبار، ۱۱۳، ۱۱۶.

۳۱. آرام، ۱۱۷.

دارد. استفاده از اصطلاحات برانگیزاننده،^{۳۲} در کتاب‌های اخلاقی دیلمی بسیار پررنگ است، در حالی که در غرر الاخبار تنها یک بار و با لفظ «فاعتبر أيها الناظر فی هذا الكتاب...»^{۳۳} خواننده را خطاب قرار داده است.

دیلمی با این که ایرانی است و در سده‌هایی که نویسندگان ایرانی بیش‌تر به زبان فارسی می‌نوشته‌اند او به زبان عربی که روزگاری زبان علمی جهان اسلام بوده، می‌نویسد؛ گرچه در بررسی تألیفات حوزه مذهبی و عقیدتی معلوم می‌شود که ترجیح زبان عربی هم‌چنان در بین علمای این عصر معمول بوده است. بنابراین در نگرش شریعت محور دیلمی، که مخاطب او جهان اسلام است، به کارگیری این زبان، موجه به نظر می‌رسد.

غرر الاخبار را با عنایت به محتوای آن می‌توان در ردیف تک‌نگاشته‌های تاریخی به حساب آورد، تک‌نگاره‌ای که بر پایه باورهای مذهبی و آرمانی مؤلف شکل گرفته است. ریشه و منشأ شکل‌گیری این تک‌نگاشته‌ها را که در جهت تخصص‌گرایی و شناخت صحیح از سقیم به وجود آمده‌اند، باید در عصر عباسی جست. ^{۳۴}

نگرش سیره‌نگاری دیلمی در غرر الاخبار

نگرش هر فرد حاصل تجارب شخصی باورهای او نسبت به خود و جهان پیرامونش می‌باشد. نگرش تاریخی حاکی از نوع برداشت پژوهشگر از وقایع گذشته و سیر تحول آن است؛ این بینش در بافت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای شکل یافته که مورخ متأثر از نظام فکری و ارزشی آن است. به نظر می‌رسد اساس نگرش سیره‌نگاری دیلمی بر باورهای مذهبی و احساس مسئولیتش در قبال جامعه بنا شده باشد.

۲۹. دیلمی کلماتی چون فیا اخی، ایها اللیبیب، یا اخی، و اعلم، و علموا؛ ایها الاخوان... را به کار برده است (ارشاد القلوب، ۷۳/۱، ۱۲۴، ۷۱؛ اعلام الدین، ۳۱۳، ۳۱۶، ۴۶۵).

۳۳. غرر الاخبار، ۳۴۸.

۳۴. روزنتال، ۸۴-۸۵.

تاریخ‌نگاری این دوره را می‌توان با عنایت به بافت اجتماعی و رویکرد سیاسی-مذهبی نیز بررسی کرد. حاکمیت ایلخانان مغول و فروپاشی خلافت عباسی، فضای باز سیاسی توأم با تساهل و تسامح مذهبی را فراهم آورد. گسترش تشیع و نفوذ آن به دربار مغول ضمن تقریب دو مذهب تشیع و تسنن، موازنه قدرت سیاسی را به نفع شیعیان تغییر داد.^{۳۵} اگر در قرون میانه اسلامی، تاریخ گذشته به دلیل نزدیکی تسنن به کانون قدرت سیاسی، به گونه‌ای سازگار با انگیزه‌های آنان بازسازی می‌شد،^{۳۶} اکنون اوضاع جدید و جابه‌جایی قدرت، از پیدایش اجتماعی زبان محور، در باب گفتمان شیعی و ولایت علوی خبر می‌داد.

گسترش تسنن دوازده امامی^{۳۷} و بسط تألیفات آنان در شرح حال و فضایل ائمه(ع)،^{۳۸} در کنار گرایش تصوف به تشیع، از یک طرف، جامعه را به سوی تقریب مذاهب و از طرف دیگر به گسترش تشیع سوق می‌داد. شیعیان برای ترویج تشیع به فعالیت‌های فرهنگی در قالب تألیف و تصنیف کتاب‌ها پرداختند.^{۳۹} دیلمی در چنین عرصه‌ای کتابی مستقل در شرح حال ابی الائمه، علی(ع) می‌نویسد. او در نگاشتن غرر الاخبار، بیشتر به منابع قرن چهارم و پنجم و اوایل قرن ششم مراجعه کرده^{۴۰} متونی که «متأثر از نگرش قرآنی به تاریخ،

۳۵. ترکمنی آذر، ۳۵۸.

۳۶. رابینسون، ۹۴.

۳۷. سنایی که ضمن احترام و محبت به اهل بیت پیامبر(ص) در مراسم عزاداری شرکت نموده و مایل به مطالعه در احوال امامان شیعه و معاشرت با علمای شیعه هستند (نک. جعفریان، ۸۴۳-۸۴۴).

۳۸. از این جمله‌اند: مناقب الامام امیر المؤمنین تألیف موفق الدین بن احمد خوارزمی (د. ۵۶۸هـ)، مطالب السؤول فی مناقب آل الرسول اثر محمد بن طلحه شافعی (۵۸۲-۶۵۲هـ)، تذکرة الخواص از سبط ابن جوزی (د. ۶۵۴هـ)، مناقب آل محمد(ص) تألیف شرف الدین موصلی (د. ۶۵۷هـ)، ذخائر العقبی فی مناقب القریبی از محب الدین طبری (د. ۶۹۴هـ) و فوائد آل سمطین تألیف ابراهیم بن محمد جوینی (۶۴۴-۷۳۰هـ).

۳۹. شبیبی، ۸۰.

۴۰. از جمله منابعی که نام آنها در متن کتاب آمده، اینهاست: کنز الفوائد از محمد بن علی کراجکی (د. ۴۴۹هـ)، الامالی او المجالس از ابن بابویه قمی (د. ۳۸۱هـ)، المصابیح از حسین بن مسعود بغوی (د. ۵۱۰هـ)، الفردوس از ابن شیرویه (د. ۵۰۹هـ)، العیون و المحاسن از شیخ مفید (د. ۴۱۳هـ)، الیواقیت یا الیاقوت اللغة از محمد بن عبدالواحد

تولید مفهوم عبرت است که به معنای عبور از ظاهر امور و فهم باطن آنها در قالب شناسایی حکمت رویدادهاست.^{۴۱} به نظر می‌رسد دیلمی با الهام از همین رویکرد، بخش‌هایی از تألیف خود را به شواهد قرآنی اختصاص داده است.

دیلمی در عصری آشفته زندگی می‌کرد که تشتت آرا و اختلافات مذهبی به این آشفستگی‌ها دامن می‌زد و علم و ادب و تاریخ بیش از هر چیز در خدمت حاکمان و با هدف خوشایند آنها و دریافت صله و پاداش بود؛ در چنین دوره‌ای دیلمی، متأثر از بیداد زمانه، در غربت و بیماری مزمز دست به قلم برده و هدایت هم‌کیشان و کسب رضای پروردگارش را دنبال کرده است.^{۴۲} تأمل در احوال وی ما را به سوی این گمان سوق می‌دهد که ترس و تزویر قلم وی را نلغزاند است.

بررسی و تحلیل کتاب غرر الاخبار جنبه‌هایی از نگرش این واعظ شیعی را بدین شرح آشکار می‌سازد:

۱. کاوش وضع مطلوب در گذشته آرمانی: دیلمی هم عقیده با برخی از مورخان قرون نخستین اسلامی، وضع مطلوب را در گذشته آرمانی بازنمایی و جست‌وجو می‌کند.^{۴۳} از نظر وی عصر طلایی با رحلت رسول (ص) پایان یافته است. او در فصل هفتم غرر الاخبار، با تلفیق سیره‌نگاری، قرآن، کلام و حدیث، حوادث صدر اسلام را یادآوری می‌کند. او ابتدا زندگی جاهلانه و اسف بار اعراب قبل از اسلام را توصیف می‌کند و سپس از لطف پروردگار و فرستادن رسول رحمت سخن می‌راند. آنگاه به آغاز دشمنی‌ها با پیامبر (ص) اشاره می‌کند و ریشه تمام عداوت‌ها را رشک و ستم می‌داند. پس از آن در چند سطر و به اختصار، همراهی و خدمات علی (ع) را تا هنگام وفات رسول الله (ص) برمی‌شمارد. در

مطرز ملقب به ابوعمرو زاهد (د. ۳۴۵ هـ)

۴۱. صیامیان گرجی، ۹۵-۹۶.

۴۲. غرر الاخبار، ۳۷-۳۸.

۴۳. صیامیان گرجی، ۹۵.

پایان روایتی از پیامبر (ص) خطاب به علی (ع) می‌آورد که به انحاء مختلف و با نقل‌های متفاوت چندین بار در غرر الاخبار تکرار شده: «أنت وصیّی، و خلیفتی، و وارثی، و قاضی دینی، و منجز عدّتی، فمن أحبّک فقد أحبّتی، و من أبغضک فقد أبغضنی»،^{۴۴} و با عنایت به این روایت، به تحلیل وقایع پس از رحلت پیامبر (ص) می‌پردازد.^{۴۵}

او عامل افول عصر طلایی را تن ندادن به جانشین حقیقی پیامبر (ص) می‌داند و معتقد است اگر به وصیت پیامبر (ص) در مسأله خلافت عمل می‌شد، رحمت الهی شامل حال مسلمین می‌شد و مدینه فاضله دینی تحقق می‌یافت، به گونه‌ای که «... هرگز فقیری نیازمند، نمی‌بود و هیچ سهمی از فریضه‌های خدا باطل نمی‌شد، و در احکام الهی دو تن با یکدیگر اختلاف پیدا نمی‌کردند. مردم در هیچ‌یک از امور رسول خدا (ص) به ستیز نمی‌پرداختند مگر آن که دانش آن را نزد خاندان پیامبرشان از کتاب خدا می‌یافتند...».^{۴۶}

۲. مخالفت با نفاق و تفرقه به عنوان عامل افول جامعه: دیلمی با دیدگاهی انتقادی، اختلافات امت اسلامی را ریشه تمام نابسامانی‌ها، تضعیف اسلام و چیرگی دشمنان و کفار می‌داند. وی منشأ و آبشخور این اختلافات را در صدر اسلام کاوش نموده است. به اعتقاد او یکی از وظایف وصی پیامبر (ص) ایجاد اتحاد و وفاق بین مسلمانان است، اما تمرّد از فرمان رسول اعظم (ص) در پذیرش وصایت علی (ع) به اختلاف و تفرقه مسلمانان دامن زد.^{۴۷}

او با نگرشی جامعه‌شناسانه، حدیث «اختلاف أمتی رحمة»^{۴۸} را مورد انتقاد قرار

۴۴. غرر الاخبار، ۹۷-۹۸.

۴۵. همان، ۹۷-۹۹.

۴۶. «... و جعلتم الولاية و الوراثه حيث جعلها الله، لأکتتم من فوقکم و من تحت أرجلکم رغدا، و لما عال و الله فقیر و لا سهم من فرائض الله، و لا اختلف اثنان فی حکم الله، و لا تنازعت الأمة فی شیء من أمر بینها إلا وجدوا علم ذلك عند أهل بیت نبیهم من کتاب الله...» (همان، ۲۸۰).

۴۷. همان، ۱۰۹-۱۱۱.

۴۸. برخی معتقدند براساس آیه «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ لآيَاتٍ لِأُولِي الْأَبْصَارِ»

می دهد و ابتدا در رد این حدیث، آیاتی چند از قرآن را، مبنی بر مردود و مذموم شمردن تفرقه و اختلاف می آورد و سپس عقل را به مناظره دعوت می کند و با اشاره به جنگ های داخلی مسلمین، پس از پیامبر(ص) در قرن اول هجری، و پیامدهای سوء این جنگ ها تمام معضلات و مسائل را، معلول اختلاف امت می داند. آن گاه با اشاره به عصر معاصر خویش، ریشه مشکلات و علت چیرگی دشمنان و کفار بر مسلمانان را در اختلافات بنی عباس و بنی امیه و نبود حاکمی که بر اساس اسلام حکومت کند، جست و جو می نماید.^{۴۹}

۳. حمایت از علم و دانش و خردورزی: دیلمی با آوردن روایاتی از معصومین(ع) در باب برتری علم بر عبادت،^{۵۰} همراهی علم و درک و فهم،^{۵۱} ستودن ادب، عقل، علم و حلم،^{۵۲} برتری عقل،^{۵۳} سخن گفته است. او عالم را به ماه در شب چهارده تشبیه می کند که بر همه ستارگان برتری دارد.^{۵۴} هم چنین با گزینش آیاتی در تدبیر و تفکر اسلام را دین تعقل و خردورزی معرفی نموده است.^{۵۵} او در عصری که اعتقاد به اندیشه تقدیرگرایانه و حاکمیت مشیت الهی به شکل افراطی اوج گرفته بود و مصائب مغول مشیت و حکمت الهی و تهاجم آنان به عنوان واسطه ای جهت پیشرفت اسلام در بلاد کفر تلقی می شد،^{۵۶} ارزش های خردورزی، اعتدال گرایی و استقامت را یادآوری کرده است.^{۵۷} روحیه نقادانه او _ صرف نظر

کلمه «اختلاف» در کلام پیامبر(ص) به معنای «آمدوشد» میان مسلمانان است (حسینی، ۳۲۵/۲؛ تقفی، ۵۴۸/۱؛ مکارم شیرازی، ۳۶۱/۱).

۴۹. غرر الاخبار، ۹۹-۱۰۲.

۵۰. همان، ۴۱.

۵۱. همان، ۴۲.

۵۲. همان، ۴۶.

۵۳. همان، ۳۳۸.

۵۴. همان، ۴۳.

۵۵. دیلمی، اعلام الدین، ۳۹.

۵۶. جوینی، ۱۰/۱.

۵۷. غرر الاخبار، ۴۳.

از رویکرد واعظانه‌اش_ در به چالش کشیدن برخی احادیث و روایات، آن هم در برهه‌ای که توجیه و تفسیر بیش از تحلیل و انتقاد بر مذاق افراد خوشایند بود، درخور تأمل و تقدیر است.

دیلمی فصل نهم کتابش را با جملات استفهامی و عقل‌گرایانه در ضرورت وصایت و تعیین وصی آغاز کرده است.^{۵۸} در ادامه با همان سبک، وظایف جانشین پیامبر را تحلیل نموده و از آسیب‌های جامعه در صورت نبود وصی و جانشین، سخن به میان می‌آورد. او با استناد به آیات قرآن و ادله عقلی، تعیین وصی از سوی پیامبر را اثبات می‌نماید. هم‌چنین با اشاره به رویدادها و قضایای مهم و حساس صدر اسلام چون لیلۃ المبیت، مباحله، شجاعت و نقش علی(ع) در غزوات، حدیث کساء، رد الشمس، غدیر، سقیفه، فدک، صفین، حکمیت و بسیاری ماجراهای دیگر، مخاطبین را به تدبر و تعقل می‌خواند. تحلیل‌های او روشن‌گرانه، و در مجموع_ به زعم خود_ خردمدارانه است.

۴. تبیین باورها و اعتقادات شیعی: پیدا است که هدف دیلمی از نگارش غرر الاخبار تبیین اندیشه‌های شیعه امامیه با تأکید بر ولایت و وصایت امیرالمؤمنین(ع) بوده است. او در سایه همین نگرش به تشریح اعتقادات و باورهای شیعی همت گماشته است، گرچه در نگارش آن نظم و انسجامی به کار نبسته، اما قسمت عمده‌ای از مبانی، اصول و

۵۸. فنقول: هل تجب علیه صلّى الله عليه وآله الوصية كما أوجبها على أمته بالكتاب العزيز، وأيضا بقوله؟ فنقول: أخبرونا عن رسول الله صلّى الله عليه وآله، هل وصى أحدا يقوم بكتاب الله وتأويله، و بسنته، و بحدّ الحدود، و بقطع السارق، و بذود عن حوزة المسلمين، و بمنع عن ثغورهم و بجمع كلمته و بسدّ خلّتهم؟ أم تركهم هم لا يخوضون في غمرات الجهالة [و يعاودون الضلالة] مختلفين لا يأوون إلى ركن شديد، و لا [يرجعون] إلى ذى قول سديد؟ فإن قلت: إنّه لم يوص، فقد زعمتم أنّه ترك فريضة من فرائض الله تعالى؛ و إن زعمتم أنّه أوصى و لم يسمّ الموصى إليه بعينه و [لا] نسبه، فقد ضيّعتم إذن الوصية و كانت كمن لم يوص، و كيف يترك الوصية و قد جاء من عند الله بها يخبرهم فى كتابه بقوله تعالى: [كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَ الْأَقْرَبِينَ]؟ و بقوله تعالى: [بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ] فأدّارها، و جعلها على المتّقين [حقًّا] و هو صلّى الله عليه و آله سيّد المتّقين، فكيف يخلّ بها و قال الله تعالى [حقًّا]؟ [۱۰۹-۱۱۰].

باورهای شیعه را در اثر خود بیان کرده و افزون بر بحث امامت و ولایت که موضوع اصلی اثر اوست، عصمت ائمه (ع) با تشریح و تفسیر آیات تطهیر^{۶۹} و اولوالامر،^{۶۰} و نیز روایات ثقلین^{۶۱} و سفینه؛^{۶۲} هم‌چنین علم امام،^{۶۳} وصایت و وراثت،^{۶۴} قرابت علی (ع) به پیامبر (ص)^{۶۵} و سبقت و مجاهدت ایشان در اسلام^{۶۶} از جمله مباحثی است که وی بدانها پرداخته است.

اعتقادات غالب جامعه و محتوای تألیفات مذهبی این دوره نیز می‌تواند انگیزه‌ای برای دیلمی جهت تنبیه اذهان عمومی باشد تا دیدگاه‌های برخی فرق و اقشار معاند اهل بیت (ع) و خصوصاً امیرالمؤمنین (ع) را بشناساند و ناخالصی‌ها را بزداید. وی چنان‌که خود تصریح کرده^{۶۷} با کتاب‌های اهل سنت آشنا بوده و کندوکاو در آن منابع را از نظر دور نداشته است. چنین استنباط می‌شود که عملکرد برخی از مولفان اهل سنت در توجیه پاره‌ای اقدامات صحابه و خلفا، تفسیر و تأویل نادرست ولایت علی (ع) در جریان غدیر، عدم اعتقاد به عصمت و علم ائمه (ع)، کتمان یا موجه جلوه دادن برخی اختلافات مانند سقیفه، فدک و... می‌توانسته انگیزه‌ای برای تألیف این کتاب باشد. کمی قبل از دیلمی، ابن تیمیه (د. ۷۰۷هـ) که پرچم مبارزه با اندیشه‌های شیعی را برافراشته بود؛ تصدق انگشتی توسط علی (ع) را

۵۹. غرر الاخبار، ۱۰۳-۱۰۴.

۶۰. همان، ۱۷۸، ۱۷۰.

۶۱. همان، ۶۲، ۳۷۴.

۶۲. همان، ۶۱، ۱۰۸، ۳۵۷.

۶۳. همان، ۲۸۰، ۲۶۹.

۶۴. همان، ۵۰، ۵۷، ۶۳، ۲۳۸، ۳۰۱، ۳۱۶.

۶۵. همان، ۵۷-۵۸، ۱۱۶-۱۱۷، ۱۱۹-۱۲۰، ۲۰۷.

۶۶. همان، ۵۵-۵۶، ۲۱۸.

۶۷. يقول العبد الفقير إلى رحمة الله تعالى ورضوانه أبو الحسن بن أبي الحسن بن محمد بن الديلمي، جامع هذا الكتاب تغمدته الله تعالى برضوانه وأفته ورحمته وحشره مع سادته المادح لهم وأنتمه الطاهرين، الذاکر فضائلهم: إني وجدت أخباراً كثيرة من المسانيد الستة وغيرها في سد الأبواب إلا باب مولانا... (غرر الاخبار، ۱۹۲).

افسانه‌ای خیالی دانسته بود.^{۶۸} و دیلمی، احتمالاً در پاسخ به او، فصل سیزدهم غرر الاخبار را با نقل آیات ۵۵ و ۵۶ سوره مانده (که در خصوص صدقه دادن در حال رکوع است) آغاز کرده، آیه‌ای که به اعتقاد شیعیان در شأن علی(ع) نازل شده است.^{۶۹}

۵. تلاش در جهت زدودن غبار تفکرات انحرافی و الحادی از چهره تشیع: از جریان‌ات تأثیرگذار قرن هشتم، تصوف بود که در پی تحولات سیاسی و اجتماعی، جنگ‌های داخلی و شیوع فساد و تباهی بین مردم دست‌خوش تزویر و ریای صوفی‌نمایان شده بود.^{۷۰} گسترش این نوع تصوف و استفاده ابزاری برخی از متصوفه از جایگاه والای ائمه(ع)، خاصه امام علی(ع)، به عنوان قطب و مراد خود، با هدف کسب مشروعیت، و انتساب اندیشه‌های الحادی و آموزه‌های خرافی و عامه‌پسند و عرضه و ترویج آنها در رسالات و کتب متنوع، دیلمی را که در متن این انحرافات فکری و فرهنگی فاجعه‌بار می‌زیست، به مقابله برانگیخت؛ و از آن‌جاکه روایت تاریخی همواره از بیش و انگاره‌های ذهنی مورخ نشأت می‌گیرد،^{۷۱} اختصاص فصلی از غرر الاخبار به موضوع نشانه‌ها و ویژگی‌های امام معصوم می‌توانست روشن‌ترین دلیل بر رد اندیشه‌های افراطی و الحادی و غالیانه، مانند اعتقاد به الوهیت ائمه(ع)، تناسخ، نامیرایی امامان، علم نامحدود، آگاهی به عالم غیب و... باشد. بدین منظور، وی به این حدیث منقول از امام صادق(ع) تمسک جست که «اموری را برای ما شرح و بسط می‌دهد، فرا می‌گیریم؛ اموری را از ما باز می‌دارد که نمی‌دانیم. امام متولد می‌شود و فرزند می‌آورد. گاه تندرست است و گاه بیمار. می‌خورد و می‌آشامد. ادرار و قضای حاجت می‌کند. شاد می‌شود و گاه اندوهگین. گاه می‌گرید و گاه می‌خندد. امام می‌میرد و دفن می‌شود و به زیارت او می‌روند؛ او چون دگران است... و نشانه

۶۸. ابن تیمیه، ۱۵/۷.

۶۹. غرر الاخبار، ۱۳۷.

۷۰. راشد محصل، ۶۰.

۷۱. رابینسون، ۲۷۶.

امام در دو خصالت است: نخست در دانش و دیگر در پذیرفته شدن دعایش...»^{۷۲}
دیلمی سپس می‌افزاید: هر آن‌چه امام از حوادث آینده خبر می‌دهد به سبب عنایتی است که رسول خدا(ص) عرضه داشته است و او آن را از پدرانش به ارث برده است و بدیهی است که رسول خدا(ص) به واسطه جبرئیل از خدا اخذ می‌کند. این‌گونه پیش‌گویی‌ها علم غیب نیست که غیب را جز خدا کسی نمی‌داند.

وی در ادامه حدیث، اعتقاد به الوهیت و نامیرایی ائمه معصوم(ع) را مردود می‌شمرد و می‌افزاید: «... همه پیشوایان شیعه کشته شده‌اند.^{۷۳} گروهی از آنان با شمشیر، چون امیرالمؤمنین و فرزندش حسین(ع) _ که بر هر دو سلام باد_ و دگران با زهر کشته شده‌اند. و آنان به راستی مرده‌اند، نه چنان‌که غالیان و مفوضه _ که خدایشان لعنت کند_ می‌گویند: "ائمه ما کشته نشده‌اند، بلکه مردم پنداشته‌اند که آنان کشته شده‌اند، بلکه مرگ آنان بر مردم مشتبه گردیده" اینان دروغ می‌گویند. مرگ هیچ یک از انبیا و اوصیا مشتبه نشده جز مرگ عیسی(ع)...»^{۷۴}

نظر دیلمی در باب اصطلاح رفض نیز قابل تأمل است او رفض را بر دو وجه می‌داند: رفض بر حق و رفض بر باطل؛ و معتقد است شیعه بر باطل تمرد نموده است،^{۷۵} نه آن‌گونه

۷۲. دیلمی، غرر الاخبار، ۳۴۱-۳۴۲.

۷۳. برخی محققان از جمله شیخ مفید در این خصوص، اعتقاد فوق را ندارد (شیخ مفید، الارشاد للمفید، ۱۳۹/۲، ۱۷۴، ۲۰۱، ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۰۱)

۷۴. غرر الاخبار، ۳۴۲-۳۴۱.

۷۵. «و أمّا قولهم فی أمر الرفض، فإنّ الرفض إذا كان ذا وجهین، فهو قد يكون رفضاً للحقّ، وقد يكون رفضاً للباطل؛ فإذا كان كذلك فقد يكون رفض الشيعة لباطل لا لحقّ. وأيضاً، إنّ هذا الاسم ليس هو المذكور في الكتاب كما ذكر فيه النفاق، ولم يكن في زمن النبيّ و لا زمن الصحابة و لا التابعين، و إنّما هو شيء أحدثته الزيدية لما رجعوا أكثر المبايعين لزيد و رجعوا إلى القول بإمامة الصادق عليه السلام، و يدلّ على ذلك أنّ هذا شيء مبتدع كذب: أنّ الصحابة تقاتلوا فيما بينهم و استحلّوا دماء بعضهم بعضاً و ما قيل لبعضهم برفضيّ، و إنّما قيل لمقاتلي عليّ: ناكثين و قاسطين و مارقين. فإذا كان هذا الرفض معدوماً في زمن النبيّ و زمن الصحابة و التابعين، فلا ينبغي لأحد أن يعتبر بذلك و لا يعيّر به، و ينبغي لمن يعيّر به أو يؤنّب أن لا يزعل من ذلك، فإنّه مثل قول من لا عتده خوف و لا يبالي بما

که معاندان مفهوم رفض را دریافته‌اند.

۶. نگرش اعتدال‌گرایانه در روایات معجزات و کرامات: رویکرد متافیزیکی و ماورایی عنصری جدایی‌ناپذیر از تاریخ‌نگاری اسلامی است. از این روی، برخی از مورخان چون ابوعلی مسکویه (۴۲۱هـ) درصدد برآمده‌اند تا با بینش خردمدارانه خود به حذف معجزات بپردازند و با این رویکرد از ارائه بخش مهمی از تاریخ اسلام، تاریخ دینی عصر پیامبر(ص)، صرف‌نظر کرده‌اند.^{۷۶} اخبار و روایاتی از این سنخ، که کاملاً صبغه دینی و اعتقادی دارند و دیلمی بر حسب ضرورت و بر خلاف ادعای خردگرایی خود، بدان پرداخته، در مقایسه با سایر موضوعات سیره‌نگاری، سهم کمی را به خود اختصاص داده، یعنی از مجموع سی و پنج فصل کتاب تنها در پنج فصل به معجزات و کرامات و اعجاب اشاره نموده است.^{۷۷}

بینش سیره‌نگاری دیلمی

غرر الاخبار، حاصل نگرش دیلمی، تألیفی است ارزشی و آرمانی که بینش و اندیشه او با رویکردی دینی - مذهبی در آن تجلی یافته. در اندیشه ایده‌آلی وی طرح وحدت جهان اسلام^{۷۸} در سایه پذیرش ولایت و امامت علی(ع) و ترویج مذهب امامیه نقش بسته و این بینش در تمام فصول کتاب به استثنای دو فصل اول مشهود است. او برای این مدینه فاضله، حاکمانی با ویژگی‌های منصوص از رسول خدا(ص) معرفی می‌نماید: «المتقون ساده، و الفقهاء قادة، و الجلوس معهم عبادة، و الأخذ عنهم فی العلم زیادة»^{۷۹} و در واقع این روایت

قال ولا ما قبل فیه، مثل السفل...» (همان، ۳۶۸-۳۶۹).

۷۶. خضری، ۸۲-۸۳.

۷۷. دیلمی، غرر الاخبار، فصل‌های ۶، ۹، ۱۷، ۱۹، ۲۵.

۷۸. دیلمی، ۹۹-۱۰۲.

۷۹. همان، ۳۱۸.

نظر قاطبه فقهای شیعه در عصر غیبت بود که «نایب امام و حاکم شرع را فقیه جامع الشرایط» می‌دانستند.^{۸۰}

دیلمی با اشاره به فضایل و مناقب امامان معصوم(ع)، بر نقش الگویی ایشان، مخصوصاً علی(ع)، تأکید می‌ورزد؛ به عنوان مثال در فصل چهارم به ویژگی‌های منحصر به فرد علی(ع) از جمله: اولین ایمان آورنده و نمازگزار، پرچم‌دار غزوات، صدقه‌دهنده در حین نماز، قرائت‌کننده سوره براءت از مشرکان و... اشاره می‌نماید.^{۸۱} هم‌چنین او با ارائه مصادیقی عینی چون داستان عقیل و آهن گداخته، گفتار علی(ع) در باب عقوبت ظلم و ستم و غصب اموال عمومی و برآشفتن از فرد رشوه‌دهنده، الگویی برای درمان آلام اجتماعی روزگار خود عرضه دارد.^{۸۲} به نظر می‌رسد دیلمی جامعه مطلوب اسلامی را - آن گونه که باید باشد - از زبان علی(ع) و بر پایه رفتار او توصیف می‌کند.

نتیجه

شاید بتوان قرون هفتم و هشتم هجری را قرون فرصت و مصیبت توأمان نام نهاد؛ زیرا از یک سو حملات ویرانگر مغولان، تیموریان، جنگ‌ها و تسویه حساب‌های خونین داخلی و تشتت فکری و اختلافات مذهبی، روزهای سیاهی در تاریخ مسلمین رقم می‌زد و از سوی دیگر تسامح و تساهل ایلخانان، زمینه را برای رشد فرهنگی و فکری فرق و جریان‌های مذهبی، به خصوص شیعه، فراهم می‌نمود. دیلمی یکی از واعظان و مؤلفان گمنام شیعه است که از همین فرصت برای تألیف کتابی در دفاع از حقانیت شیعه و اثبات امامت حضرت علی(ع) استفاده نمود. وی هرچند درصدد بوده که به اتکای بر علم و خرد و تحلیل‌های عقلانی روایات و گزارش‌های تاریخی به مقابله با آراء الحادی و آموزه‌های

۸۰. کدیور، ۴۹.

۸۱. دیلمی، ۵۵-۶۶.

۸۲. همان، ۱۲۱-۱۳۰.

خرافی منسوب به ائمه(ع) بپردازد و ساحت اسلام و تعالیم اهل بیت(ع)، خاصه امام علی(ع)، را از انحرافات غالیان بپیراید؛ اما غرر الاخبار او هم‌چنان سیره‌ای فضیلت‌نگارانه است که با تبیین مبانی اعتقادی و اصولی شیعه در قالب حدیث و روایات آرمانی و ارزشی آن تألیف شده است. اگر بخواهیم این اثر را در جملاتی موجز معرفی کنیم می‌توان گفت: آمیزه‌ای است از حدیث، شعر، ادب، سیره، مناقب، همراه با نقد و تحلیل با محوریت ولایت امیرالمومنین(ع).

به اعتقاد دیلمی با ارتحال پیامبر(ص) و عمل نکردن به وصیت او در خصوص جانشینی دوران طلایی مسلمانان رو به افول نهاد و آرمان شهری که از ویژگی‌های آن بهره‌وری اقتصادی، علمی، وفاق و وحدت عقیده بود، تداوم نیافت و پیامد آن جز انحطاط و ضعف مسلمانان و چیرگی کفار نبود.

این اثر تنها سیره‌نگاری صرف نیست، بلکه پاسخی است به جریانات معاند و انحرافی آن روزگار که با شواهد قرآنی و روایی و جلوه‌هایی از ذوق و قریحه ادبی دیلمی آراسته شده. برخورد منتقدانه او در قبال برخی احادیث _ صرف نظر از روش عوام‌گرایانه وی _ تحسین‌برانگیز است.

کتابشناسی

- آرام، محمد باقر، اندیشه تاریخ‌نگاری در دوره صفوی، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۶ ش.
- آیینه‌وند، صادق، علم تاریخ در اسلام، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۴ ش.
- ابن تیمیه، ابوالعباس احمد، منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدریة، المحقق محمد رشاد سالم، بیروت، الناشر جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیة، ۱۴۰۶ هـ/ ۱۹۸۶ م.
- احمدیان، مینا، حسن بن محمد دیلمی، دانش‌نامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳ ش.
- افندی اصفهانی، المیرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، باهتمام السید محمود المرعشی، تحقیق السید احمد الحسینی، قم، مطبعة الخیام، ۱۴۰۱ هـ.

- امین، محسن، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۸۳م/۱۴۰۳هـ.
- بغدادی، اسماعیل باشا، هدیه العارفین اسماء المؤلفین و آثار المصنفین من کشف الظنون، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳هـ/۱۹۹۲م.
- بلک، آنتونی، تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، ترجمه محمد حسین وقار، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۵ش.
- پاک‌نیا، عبدالکریم، «آشنایی با منابع معتبر شیعه: ارشاد القلوب الی الصواب»، فقه و اصول، مبلغان، ش ۱۲۲، ۱۳۸۹ش.
- ترکمنی آذر، پروین، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشر، تهران، موسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۳ش.
- ثقفی تهرانی، محمد، تفسیر روان جاوید، تهران، انتشارات برهان، ۱۳۹۸ش.
- جعفریان، رسول، «مقالات تاریخی»، دفتر دوم، قم، چاپخانه بهمن، ۱۳۷۶ش.
- همو، تاریخ تشیع در ایران، تهران، نشر علم، ۱۳۸۷ش.
- جمعی از پژوهش‌گران حوزه علمیه قم، گلشن ابرار، زیر نظر پژوهش‌کده‌ی باقر العلوم (ع)، قم، نشر معروف، ۱۳۸۴ش.
- جوینی، عظاملک‌بن محمد، تاریخ جهان‌گشای جوینی، محقق محمد قزوینی، تهران، چاپ دنیای کتاب، ۱۳۳۷ش.
- حایری، سید مهدی، دیلمی، حسن بن محمد، دایرة‌المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، تهران، نشر شهید سعید محبی، ۱۳۷۸ش.
- حر عاملی، محمد بن الحسن، امل الامل، تحقیق السید احمد الحسینی، قم، دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۲ش/۱۴۰۳هـ.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، تهران، انتشارات میقات، ۱۳۶۳ش.
- خدایاری، علینقی، تاریخ حدیث شیعه در سده‌های هشتم تا یازدهم هجری، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۰ش.
- خضری، احمد رضا و جواد قاضی، «تأثیر معتقدان دینی بر نگرش تاریخی مورخان مسلمان بر پایه مقدمه‌های آنان»، پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال ۱، ش ۲، ۱۳۹۰ش.
- خوانساری، میر سید محمد باقر، روضات الجنات، ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۸هـ.
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن، اعلام الدین فی صفات المومنین، بیروت، موسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۳۶هـ/۲۰۱۵م.
- همو، ارشاد القلوب، تهران، موسسه الصادق للطباعة و النشر، ۱۴۲۶هـ/۲۰۰۵م.

همو، ارشاد القلوب، ترجمه هدایت الله مسترحمی حسن آبادی، تهران، کتاب‌فروشی بوذر جهرمی مصطفوی، ۱۳۴۹ ش.

همو، غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی الائمه الاطهار(ع)، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵ ش.
رابینسون، چیس اف، تاریخ‌نگاری اسلامی، ترجمه محسن الویری، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۳ ش.
راشد محصل، محمدرضا، فاطمه حسین زاده هروی، «ریشه‌یابی دگرگونی‌های فکری و رفتاری تصوف مکتبی تا قرن نهم هجری»، کهن‌نامه ادب پارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۲، ش ۲، ۱۳۹۰ ش.

روزنتال، فرانتس، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، مترجم اسدالله آزاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶ ش.

شیبی، کامل مصطفی، تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری، مترجم علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ ش.

صائب، عبدالحمید، معجم مورخی الشيعة الامامية الزيدية الاسماعيلية، قم، موسسه دایرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۳۸۲ ش.

صیامیان گرجی، زهیر، «ایده‌ای روش‌شناسانه برای بازیابی طرح‌واره تفسیری مورخان قرون اسلامی»، پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال ۵، ش ۲۰، ۱۳۹۴ ش.

طهرانی، آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشيعة، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ هـ/۱۹۸۳ م.
فخر الشریعه، حسن، «ترجمه سست و ناهنجار»، علوم قرآن و حدیث، نور علم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۴۸، ۱۳۷۱ ش.

فروغی، نعمت‌الله، حسن بن محمد دیلمی، گلشن ابرار، زیر نظر پژوهشکده باقر العلوم، قم، نشر معروف، ۱۳۸۴ ش.

قائینی نجفی، علی الفاضل، معجم المؤلفی الشيعة، بی‌جا، من منشورات مطبعة وزارة الارشاد الاسلامی، ۱۳۰۵ ش.

قمی، شیخ عباس، الکنی و القاب، نجف، المطبعة الحیدریة، ۱۹۵۶ م/۱۳۷۶ ش.

همو، فوائد الرضویة، بی‌جا، انتشارات مرکزی، ۱۳۲۷ ش.

کدیور، جمیله، تحول‌گفتمان سیاسی شیعه در ایران، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹ ش.

مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، تهران، انتشارات جهان، بی‌تا.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار(ع)، مصحح محمد

باقر محمودی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳/هـ/۱۹۸۳ م.

مردی، عباسعلی، «پاره‌هایی از دو کتاب قدیمی در غرر الاخبار دیلمی»، نشریه امامت پژوهی، دوره سوم، ش ۹، ۱۳۹۲ ش.

مفید، محمد بن محمد، الارشاد للمفید، مترجم سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، اسلامیه، بی تا.
مکارم شیرازی، ناصر، برگزیده تفسیر نمونه، تنظیم احمدعلی بابایی، تهران، دار الکتب اسلامیه، ۱۳۸۶ ش.

موسوی خویی، سیدابولقاسم، معجم رجال الحديث، مطبعة الاداب، نجف الاشرف، ۱۹۷۳ م.
نوذری، عزت الله، تاریخ اجتماعی ایران، تهران، انتشارات خجسته، ۱۳۸۰ ش.